

ներու, կ'անցնին սերունդներ, կը ջնջուին ցեղեր, սակայն պատմութիւնը եթէ արձանագրուած է, անջնջելի կը մնայ և անցեալը կը վերադառնայ ու կը յիշուի և կ'անմահանայ: Եթէ մեր տարագրեալ հայութեան մէջ Գալուստեանի հետեւողներ գտնուին, հայկական բնաջնջումը այնքան ողբալի չի դառնար, զի մասամբ մը դարման տարուած կ'ըլլայ աննկարագրելի մեր մեծ աղէտին, և փրկուած կ'ըլլան մեր բնաշխարհի գաւառներու մտաւորական գանձերը՝ գաւառաբարբառը, ազգագրական հնութիւնները, պատմական սովորութիւնները, ծիսական արարողութիւնները, աշուղային բանաստեղծութիւնները, պապենական վիպասանութիւնները, և այլն:

Գալուստեան փափաք կը յայտնէ որ ուրիշ քաղաքներու մեր գաւառացիները իր օրինակին հետեւելով նման հատորներ հրատարակեն. և կ'ըսէ թէ «երկիս ծրագրով ու ծաւալով հրատարակութիւն մը ցարդ չէ եղած հայրենի միակ քաղաքի մը շուրջ»: Ինչ որ կը թուի յարգելի հեղինակը գուցէ մոռացած է յիշելու նմանօրինակ շատ հետաքրքրական հատոր մը «Բարո»ն գոր աշխատասիրած է Յարութիւն Քահանայ Սարգիսեան (Գահիրէ Տպ. Սահակ - Մետրոպ 1932): Այդ աշխատութեան խօսքն ըրած է արդէն (էջ 355):

«Մարաշ»ի այս հատորին մէջ ամփոփուած են անամփոփելի տեղեկութիւններ, նախ աշխարհագրական, տեղագրական և պատմագրական տեղեկութիւնները ընդհանուր կիլիկիոյ վրայ, և անոր նահանգներուն՝ Ատանայի, Հալէպի, Մարաշի, Չէյթունի վրայ. այս մասը սահմանափակ է, մինչդեռ լայնօրէն կը խօսի Մարաշի վրայ, կ'արձանագրէ ասոր պատմութիւնը, նախ անոր հինգ գաւառներուն բնակչութեան, բերքերուն, գիւղերուն վրայ կը խօսի, յատուկ կերպով Մարաշ քաղաքի մանրամասն պատմութիւնը կ'արձանագրէ, անոր պատմական շրջանները հնախօսական տեսակէտով կ'ուսումնասիրէ, չի մոռնար հոն իշխող քաղաքական ու եկեղեցական պետերու կենսագրական

ներուն էջեր յատկացնելու: Մարաշը կ'ուսումնասիրէ տնտեսագիտական տեսակէտով: Ազգագրական պատմութիւնը շատ խնամքով կ'ուրուագրէ, նկատի կ'առնէ Մարաշի ընտանեկան կենցաղը, տունն ու խոհանոցը, հագուստ-կապուստը, ծննդաբերութիւնը, եկեղեցական ծէսերու վերաբերեալ հայկական սովորութիւնները՝ մըկըրտութեան, սանիկի խնամքին, աղջկան խօսքկապի, հարսնիքի, հիւանդութեան, թաղումի և այլ նկարագրութիւնները ու շագրաւ են՝ ազգագրական տեսակէտով: Կը նկարագրէ մարաշցիներուն ընկերական կենցաղը՝ տօնական ու սովորական օրերուն՝ զրօսանքներն ու զրօսավայրերը:

Գալուստեան յատուկ ուշադրութեան առած է Մարաշի գաւառաբարբառները, անոնց թիւը, տեսակները, կիլիկեան գաւառաբարբառը, Սուէտիոյ շրջանին բարբառը. և թէ ինչո՞ւ Մարաշ թրքախօս եղած է. կը բաղդատէ Չէյթունի և Հաճընի բարբառները. կու տայ քերականական և բանագրական տեղեկութիւններ. կը դնէ նմոյշներ Մարաշի անգիր բարբառէն, Տաղեր, Ոտանաւորներ, Առածներ, Ոճեր, Աստիճիկներ, Անէճքներ, Օրհնէքներ, Մնապաշտութիւններ, Վէպիկներ, Խօսակցութիւններ և Բառարան:

Կը խօսի մարաշցի հայ աշուղներու, բանաստեղծներու, գրողներու վրայ. կըրթարաններու և կըրթական կեանքի պատմութիւնը կ'արձանագրէ: Նկատի կ'առնէ Մարաշի Հայ Եկեղեցական պատմութիւնը, կաթողիկոսներու, առաջնորդներու, քարոզիչներու, պատուելիներու՝ եկեղեցական, ընկերական, և առանձնական կենսագրական դրուագները. մտաւորապէս այս նիւթին նուիրած է 200 էջ: Կը խօսի յեղափոխական կուսակցութեանց վրայ և կ'ընէ պատմութիւնը Մարաշի առաջին և վերջին աղէտներու տարագրեալ Մարաշցիներուն:

Կիլիկեան գաւառաբարբառի բաժինը բանասիրական պրպտութիւնով ճոխացած է, հոն քննական դրութեամբ ուսումնասիրուած է լեզուաբանական գաւառի ժա-

ռանգութիւն՝ հին բարբառ մը. այս մասը ալ աւելի ճոխացած պիտի ըլլար՝ եթէ Պ. Գալուստեան իր ձեռքին տակ ունեցած ըլլար՝ փրօֆ. Յովսէփ Քարաթի «Historische Grammatik des Kilikisch-Armenischen» երկասիրութիւնը:

Գալուստեանի այս երկասիրութիւնը բովանդակութեամբ և հրատարակչական վայելչագեղ տեսքովը յայտնապէս գրաւիչ է: Պատմական, աշխարհագրական և կենսագրական անուններու ցանկը անհրաժեշտ էր, ինչ որ կը պակսի, նման գործի մը համար. այդ պակասը ընթերցողին ու պատմագրին մեծ տաղտուկ կը պատճառէ և պրպտութիւնը պարագային ժամանակի անխնայ վատնում: Մեծարժէք երկասիրութիւն մըն է այս, որով մէջը ամբարուած պատմական դէպքերն ու դէմքերը մասնաւորապէս շատ հետաքրքրական են գրագէտի ու պատմաբանի համար, որով հարկ է այդ անհրաժեշտ պէտքը լրացուի: Կարեւոր հոյակապ հատոր մը որ ցանկ չունի, կը նմանի արքունական շքեղ պալատի մը՝ որուն մէջ սանդուխը կը պակսի:

Հեղինակը՝ իր գրչէն դատելով, լուսապայծառ տպաւորութիւն մը կը ձգէ ընթերցողին մէջ: Քառասուն տարի իր հայրենիքէն հեռացած, կը ձեռնարկէ այդ մեծղի երկասիրութեան, և զլուխ կը հանէ գայն՝ մեծ յաջողութեամբ: Համակրելի զխմաստուեր մը. մտածումով տաշուած գանկ մը, լայն ճակատ ուր մթերուած է Մարաշի համայնագիտարանը. իր համեստ թաւ յօնքերուն տակ աղու, պսպղուն աչքեր, տեսքով ազնիւ, վայելուչ, շքեղութունը ժպտուն: Ոճն ինքն է մարդը՝ լեզուն հմտութիւն՝ առանց կաթիլ մը սնափառութեան:

Գաւառի հայութեան մէջ Գալուստեանի նման դէմքեր հարկ է ունենալ, որով անկորուստ կրնան մնալ մեր բնաշխարհի մտքի և սրտի գանձերը:

Հ. Ս. ԵՐԵՄԵԱՆ

«ԶՄՐՈՒԽՏԷ ՊԱՏՄՈՒՃԱՆ» «Մշակոյթ» գրաստան. մատենաշար թ. 2. գրեց՝ ԹՈՐՈՍ ԱԶԱՏԵԱՆ. տպ. Յակոբ Արրահաման, Կ. Պոլիս, 1936, էջ 191, գինը՝ 100 դր. կամ 15 ֆր.

«Քառասունակ»ի և «Սղիւնք սեմանուրեան» քերթուածներու քննարկակալ բանաստեղծ հեղինակին նոր մէկ գործն է «ԶՄՐՈՒԽՏԷ ՊԱՏՄՈՒՃԱՆ» ուր արդէն կը պատկերանայ քնքոյրէն կանաչն ու կարօտը և մանաւանդ մարմնացած կարօտը հայրենի երկրին և դաշտերուն՝ որոնց մէջ կ'ապրի Ազատեան յաւէտ ներշնչուելով ու երգելով՝ ինչպէս իր համըրակը՝ աննման ու անմոռանալի Մեծարենց:

Չորս խումբ ծաղկեկաններով է հիւսած Ազատեան իր «Զմրուխտէ պատմուճանը». Ա. Ուղեւորութիւններ, Բ. Գիւղական պատկերներ, Գ. Սրբեկեան հեքեաքներ, Դ. Արձակ բանաստեղծութիւններ, որոնք ամէնքն ալ ընդհանուր բնութեան ու մանաւանդ հայրենի բնագաւառի վերյիշումներն են անըջային պատկերացումներով, մերթզուարթ ու պայծառ, երբեմն մեղամարտիկ, տիրանոյշ, բայց յաւէտ զգածուած և զգայուն, հոգիացած ու թրթռուն, բուրումներովը դրախտաբանակ ծաղիկներուն, վէտվէտումներովը լուսակարկաչ ջուրերուն և քնքշանքովը զգիւններուն:

Գրքին վերլուծման բանալին է «Ոգեկոչում անցեալին»՝ դրուած յառաջաբանի տեղ և ստուգիւ այդ ոգեկոչումը կը վերաբերի Հայրենի բնութեան որ իր կարօտովը «բոյն դրեր, յետոյ թռչնացեր, իր աշխարհն է կերպեր էութեանս մէջ». թռչուն մը որ Ակնայ ջուրերուն զով թովչանքն ունի և ակնապարար զմրուխտը...

«Ոգեկոչում անցեալին»... Արդարեւ, եթէ խորը քննենք մեր այսօրուան կեանքին և խոհին, կը տեսնենք գայն իսկապէս արտայայտութիւն երէկուան տպաւորութիւններուն՝ արտաքին զգալի և իմանալի աշխարհներէն մեր մէջ անցած, ու մեր էութեան մէջ խմորուած ու հասունացած:

Տպաւորութիւնը սակայն երէկի, անցեալին ու հեռակային՝ շատ հոգիներու մէջ կը թաղուի ու կ'ընդարմանայ: Գառ-

նալու համար խակապէս ոգեկոչում կամ արտայայտութիւն՝ թափանցիկ ու ներդաշնակ հոգի պէտք է, ուր ամէն ինչ կերպաւորուի, հոգիանայ, ներդաշնակուի, և այնպէս արտացոլայ և ծաւալի արտայայտութեան հազարումէկ ձեւերով:

Իրաւ որ կարօտով հոգիներ՝ կ'ըլլան բանաստեղծ: Ազատեան, համակ կարօտ իր երգերով՝ մեր արդի գրականութեան մէջ կը ներկայանայ լաւագոյն և շնորհալից քնարերգակը, առանց ճիգի, առանց ճամարտակութեան, առանց արդիականութիւն փնտաելու իր արուեստին՝ որ հասուն է հոգիէն և սահուն իր գրչին տակ, իր ծաղկազարդ լեզուով և բնագաւառի շունչով՝ կարծես Ակնի գաւակներուն միայն յատուկ: Ենորհ մը հոգեկան և հոգեբանական կազմ՝ գոր ի գուր պիտի փնտոենք նոյն իսկ վարժմանի քով, որ իր քնարերգութեան խորքին մէջ, իր բարձր արուեստին ետեւ միշտ նոյն դասականութիւնն ունի հիմ և մարմարակերտ բովը և կը պակսի բնութեան և գաւառի շունչը, նոյն իսկ «Հացի երգ»ին մէջ՝ որ մեր հայկական «Մշակական»ն է արդի գրականութեան մէջ, և ուր պիտի փնտաէինք այդ շունչը բնական ու բնութենական:

Ազատեանի «ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆԵՐԸ» կը կազմեն՝ «Առաջին ձմերուկը», «Եւրեկացիի աճիւններուն մօտ» ու խտագնացութիւնը՝ նուիրուած ողբ. Հ. Արսէն Ղազրիկեանի յիշատակին. յետոյ բուն Զմրուտե պատմութեանով էջերը՝ «Գեպի Պարկազ-Պարկազէն Սօփիա — Վիբոշի քղանքներէ վեր», և «Գեպի Պրուսա» (ճամբու նօթեր) ուր բնականորէն տեսարաններուն մէջ Ազատեան կը գծէ լոյծ հորիզոններ, փախստեայ արահետներ, ծուարած թաքստոցներ, լուսնէն նետուած արծաթ ճնձգաներ, և ուրտաւորը ծունկ մը ազօթքով, և անոնց կարաւանները ծովատեսիլ յուզումներով: Վերջապէս այդ Ուղեւորութեան մէջ Ազատեան արձակօրէն կը բանաստեղծէ գաւառաշունչ ու մտերմիկ՝ կեանքի ու աշխարհի հոգեկան տեսիլներով:

ԳԻՒՂԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐԸ իր սիրած ու

փնտոած նիւթերն են: Հոն կը տեսնենք մեր ծերունիները նահապետական, հայրենի կրակարանը կայծկլտուն «Ամանոր» ին մէջ, և Հայկական եզակի Ճրագարոյցը որու կարօտակէզ Ազատեան կը զգացնէ մեր հայրերու միւսոնարոյր հաւատքը՝ որ, աւա՛ղ, կը յուզէ հոգեկան փլուզումով մը և կարծես անդամանելի է: Ու յետոյ, ունի «Ծնունդի գիշեր»ը՝ իր ցայգային հրակուսներով, շարականներով ու մանաւանդ Աստուածամօր գրկին մէջ նորածին Յիսուսով՝ որ կը ժպտի... կը խայտայ և կ'եռացնէ հաւատքը բարի հոգիներուն...

Հոս ալ, եղճեկ, յիշատակը սիրտ կ'արիւնէ սեւութեան մէջ ճակատագրին՝ որ մեզի վիճակուեցաւ... ինչպէս «Բարկիկեղան»ի յորդ ու զուարթ կեանքի փլուզումը՝ որ կը թելադրէ ոգեկոչել ու վերապրիլ յիշատակը հին, բարի օրերուն: Հուսկ «Զատիկ»ը աղբիւր կեանքի վերանորոգութեան՝ որ խոնարհ հոգիներու մէջ այնքան հաւատք ու ջերմեռանդութիւն կը գնէր:

Ազատեան կը զեռեղէ ապա զոյգ մը «ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՀԵՔԵԱԹՆԵՐ», այսինքն «Արքայական գերուհի» և «Արքամանց անող քոչուր» ուր պատրանքը կ'ունենանք կարծես անգամ մ'ալ լսելու մեր մանկութեան օրերու հին ու ճոխ վէպերը, արեւելեան շուշուրութեամբ, երազներով հարսանեկան անվերջ ինչոյցներու, յետոյ յուսախարութեանց և հուսկ վերապրիլ անըրջային երջանկութեան, որոնց այնքան գոյն և կեանք տուած է հեղինակը, պատկերներու և լեզուի գաւառական յորինուածով:

«Զմրուտե պատմութեան» ին վերջին մասը կը գրաւէ «Արձակ բանաստեղծութիւններ» ու բաժինը: Բազմաթիւ քնարական կտորներ, ինչպէս՝ «Առանձնորդ», «Արձակ յնուարեան մեջ», «Հոգեկար», «Արշարյսի սափորները», «Հովիւ ձայնը», «Վասիոր», «Վերջարյսէ կտր» «Երազ րոյսի և մտածման», եւն եւն, ամէնքն ալ թրթուուն խոհեր և պատկերներ քնարերգական տրամանոյշ ոգեւորութեամբ, հոգեկան ծփանքներով և տուայտանքով, միշտ

սակայն թեթեւ ու վերամբարձիկ՝ խուսելով նիւթապաշտ ու թանձր յոռետեսութենէն՝ որ մեր արդի գրողներէն շատերուն քով նորոյթ է կամ համաճարակ:

Այս վերջին կտորները գեղեցիկ պահերու ներշնչութիւններ են՝ Զարգարեանի «Յայգալոյս»ն յիշեցնող, թէեւ աւելի կարճ ու ոճի տարբեր նկարագրով:

Աւարտած ընթերցումը Ազատեանի երկին՝ տպաւորութիւնը կը զգամ վրաս երգերու՝ որոնք իրենց զանազան եղանակներով բաղդրութիւն և տրամութիւն կը հոսեն մէջս, ու այն ինչ կը թաղուի ու կ'ուզեմ խորանալ՝ արդէն աւարտած է:

Վիպերգող այս երիտասարդը որ բանաստեղծի հարազատ ձիրքերն ունի՝ ներշնչումի, երեւակայութեան և գիւտաւոր պատկերներու և զգայնիկ ու թեթեւ շարժումներով՝ լեզուական ճոխ, շնորհալի և ճկուն հարստութեամբ, կը յուսացնէ առանց տարակոյսի լաւագոյն և մեծ երկեր՝

որոնց այնքան ատաղձ ունի հոգւոյն մէջ, այնքան հայրենի յուշեր հոգեկան քաղցրութեամբ և քնարերգական թարմութեամբ:

Ազատեան իր թեւածուկներուն մէջ կը զգացնէ Տէրեանի նուագաւոր քնքշութիւնն և լեզուի ներդաշնակութիւնը, թէեւ յատկապէս ինք Մեծարենցի դպրոցին հետեւիլ կը թուի, որդեգրելով անոր «անանձնական»ը և խորհրդապաշտութեան մաս մը: Ասով, սակայն, չենք ուզեր ըսել թէ հետեւող մըն է Մեծարենցին, մանաւանդ որ անոր հետեւին անհնար է արուեստի և հոգեկան տպաւորութեան այն եզակի բնօրով՝ որով կ'ըմբռնենք զանիկա:

Ազատեան որքան բեղուն, նոյնքան հմայիչ է և հետաքրքրող. որքան պարզ, նոյնքան զգայուն և տպաւորիչ:

Վերջապէս մէկը մեր արդի քնարերգուներէն որ գիտէ երգել կեանքը ինչպէս որ է՝ և ըլլալ միեւնոյն միջոց հոգեկան ու վերամբարձիկ:

Հ. Ե. Փ.

ՎԱՂԱՄԵՌԻԿ ՎԱՀՐԱՄ ԳՈՐԹՈՇԵԱՆԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ՝

Ուշ աշնան մը շուշին մէջ թաւշեայ լսալիտակ քու թափօրդ մը կ'երթայ վահրամիկ...: Խունկ եւ երգ, մոմեղէն լուսակաթ բիբերով կ'արտասուեն:

Տես սրտերն ուրտեղ սէր ցանցիկը եւ ժլպիտ, բարութիւն երկնածիր, Բեզ ամբիծ ծաղիկներ կը ձօնեն, Բեզ համբոյր սրբալոյս կղզեկէն.

Մինչ դու վեր քան աստղերն եւ արեւ երջանիկ կը ժպտիս յարատեւ, Ու պապակղ ոգետանջ կը յագի վայելքով երկնային արբումի:

Ու նորէն և յաւէտ սիրակաթ Դու ժպտէ՛ սրտերուդ հարազատ, Դու տեսիլ, դու և յուշ անթարչամ Բեզ սիրով անսահման Բարութեան:

Հ. Ե. Փ.

1. Միւլիթարեան վանքի սան, ծն. ի Խարբերդ 17 Սեպտ. 1921 — վ. լսճ. ի Վենետիկ 25 Նոյ. 1936.